

JANR, STRUKTUR, FORMA

Müstəqillik dövrü Naxçıvan ədəbi prosesində roman janrının problematikası və janr xüsusiyyətləri

Salidə Şərifova

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: sharifovalida@rambler.ru

Annotasiya. Azərbaycan ədəbi mühitinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan ədəbi mühitində çoxsaylı genişhəcmli nəsr əsərləri yaradılır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də Naxçıvan ədəbi mühitində yaranmış həmin əsərlərin tədqiq edilməsidir.

Naxçıvan ədəbi mühitində romanlar XX əsrin əvvəllərindən yaranmağa başlamışdır. Azərbaycan nəsrinin korifeyi Cəlil Məmmədquluzadə, tarixi romanın banisi Məmməd Səid Ordubadi, yazıçı-publisist Eynəli bəy Sultanov, Məhəmməd Tağı Sidqi, Əliqulu Qəmküsar, Qurbanəli Şərifzadə kimi söz xiridarlarının Naxçıvan ədəbi mühitinin, xüsusilə bədii ədəbiyyatının formalaşması və inkişafında rolları danılmazdır. Nağı Nağıyevin, Əbülfəz Abbasquliyevin, Cəmşid Əmirovun, Hüseyn İbrahimovun, Rasim Gənzəlinin və digər müəlliflərin romanları Azərbaycan romançılığı tarixində özlərinə məxsusluğu ilə yanaşı tarixə çevrilmişlər. Qələmə alınmış romanlarda sovet dövrünün hakim ideologiyasının təbliği ilə yanaşı, fəhlə və kəndli sinfinin inkişaf tarixi, kollektivləşmə uğrundakı mübarizə, sosializm quruculuğu, kənd həyatı, kolxozun təsviri, əməkçi insanların (kənddə fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin, ziyalıların və b.) həyatını əks etdirən romanların qələmə alınması diqqəti cəlb edir. Lakin sovet ideologiyasının təbliğindən yan qaçan tariximizin uzaq keçmişini, tarixi şəxsiyyətlərin həyatını, maarifçilik ideyalarının inkişafını əks etdirən romanlar da yazılmışdır. Bu ənənənin davamı Hüseyn İbrahimovun, Həmid Arzulunun, Güllü Məmmədovanın və başqalarının yaradıcılığında səciyyəlidir. Naxçıvan ədəbi mühiti isbat edə bildi ki, roman janrı daim tərəqqi etməkdədir.

Açar sözlər: Naxçıvan ədəbi mühiti, roman janrı, roman janrında janr qarışıqlığı, mənzum roman, dini görüşlər, sənədli janr

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 17.01.2023; qəbul edilib – 27.01.2023

The issue and genre features of the novel in the Nahkchivan literary process in the period of independence

Salida Sharifova

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: sharifovasalida@rambler.ru

Abstract. The Nahkchivan literary environment, which has produced numerous large-scale works of prose, is an integral part of the literary environment of Azerbaijan. The study of these works of literature requires a responsible approach. One of the tasks of Azerbaijani literary criticism is the study of works of fiction in the Nahkchivan literary environment.

The genre of the novel in Nahkchivan began to be created at the beginning of the twentieth century. This was the undeniable role of the writers-publicists Einali bey Sultanov, Mohammad Tagi Sidgi, Aligamkusal, Gurbanali Sharifzade, as well as leading figures of Azerbaijani prose like Jalil Mammadguluzadeh, the founder of the historical novel by Mamed Said Ordubadi. The novels of Nagi Nagiyev, Abulfaz Abbasguliyev, Jamshid Amirov, Huseyn Ibrahimov, Rasim Ganzali and other authors took their place not only in Nahkchivan novels, but also in Azerbaijani novels in general.

Along with elements of the ideology of the socialist era, these novels reflect the history of the development of the working class and the peasantry, the struggle for collectivization, the building of socialism, rural life, the formation of collective farms in Azerbaijan. It should also be noted that the novels that ignore socialist ideas are turned into the historical past of the Azerbaijani people and reflect the life of individual historical figures. The established traditions of novelism were continued in their work by Huseyn Ibrahimov, Hamid Arzulu, Gullu Mammadova and others. The Nahkchivan literary environment demonstrates that the genre of the novel in this literary environment is subject to dynamic development at the present time.

Keywords: Nahkchivan literary environment, genre of the novel, genre mixing in the novel, novel in verse, religious views, documentary genre

Article history: received – 17.01.2023; accepted – 27.01.2023

Giriş / Introduction

Naxçıvan ədəbi mühitində qələmə alınmış romanlarda Naxçıvan mövzusu əsas yer tutmaqdadır. Muxtar respublikada baş verən ictimai-siyasi proseslərə həssaslıqla yanaşma, doğma yurda bağlılıq romanların problematikasının əsas leytmotivinə çevrilmişdir. Bu əsərlərdə ictimai-siyasi ziddiyyətlər, müharibələrin doğurduğu fəsadlar, erməni millətçilərinin törətdikləri soyqırım və apardıqları genosid siyasəti bədii inikasını tapmışdır. Müasir Naxçıvan ədəbi mühitində qələmə alınmış romanların problematikasında lirik, məhəbbət problematikası geniş olaraq əksini tapmışdır, eyni zamanda romanların problematikasında dini dəyərlərin rolu, islamın Azərbaycan millətinin tarixinə təsiri müzakirə obyektinə çevrilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Əsərlərdə dini dəyərlərin təbliği və unudulmasının mənfi cəhətləri vurğulanmışdır. Müəlliflərin cəmiyyətin din xadimləri tərəfindən idarə edilməsinin mənfi tərəflərinə də toxunulmuşdur.

Əsas hissə / Main Part

Naxçıvan ədəbi mühitinə aid romanların problematikası

Romanların problematikasında Naxçıvan

Naxçıvan ədəbi mühitində qələmə alınmış romanlarda Azərbaycan tarixinin və ictimai-siyasi fikrinin maraqlı kəsb edən və zəngin dövrlərinin əks etdirilməsi təqdirəlayiqdir. Romanlarda Naxçıvanın dünəni və bu günü sintez şəklində əksini tapa bilir. Məsələn, Güllü Məmmədovanın “Qarabəkir əfsanəsi”, “Kalbalı xan”, “Qan içində işıq”, Nizami Muradoğlunun “Baba ocağı”, Sona Vəliyevanın “İşığa gedən yol” və s. romanlarında Naxçıvan tarixinə nəzər salınır. Naxçıvanın keçdiyi keşməkeşli tarixi mərhələdə nələrlə üzləşməsi, hansı faciələrə tuş gəlməsi bədii dillə qələmə alınır. Naxçıvanda gedən siyasi mübarizələr, ermənilərin törətdiyi soyqırımlar təsvir edilir.

Hüseyn İbrahimovun “Əsrin onda biri” (1984) romanında Naxçıvana olan rəğbət Naxçıvanın obraz səviyyəsinə yüksəldilməsinə səbəb olmuşdur. H.İbrahimov təqdim etdiyi dövrün mənzərəsini yaratmaqla yanaşı, Naxçıvanın tarixinə nəzər sala bilmişdir: “Əcəmi obrazı ilə yanaşı, bəhs olunan dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini dolğunluqla yaratmış yazıçı Atabəylər dövlətinin paytaxtı kimi Naxçıvanın tarixin müvafiq dövründəki reallıqlarını da dəqiqliklə canlandırmışdır. Biz roman vasitəsi ilə XII əsrdəki Naxçıvana xəyali səyahət edə bilirik. Tarixi romanda tarix və müasir dövr, eləcə də tarix və müəllif münasibətləri standartlarından kənara çıxıldığını da müşahidə edirik” [8, s.8].

Güllü Məmmədovanın ilk romanı olan “Qarabəkir əfsanəsi” romanında 1918-1920-ci illər Türkiyənin Doğu vilayətlərində və Naxçıvanda baş verən tarixi olaylar əksini tapmışdır. Daşnakların apardıqları xain əməlləri, türk və azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırıma aydınlıq gətirən müəllif hadisələri yurd məhəbbətindən ümumtürk məhəbbətinə çıxarmağa qadir ola bilir.

Güllü Məmmədovanın ikinci romanı olan “Kalbalı xan” romanında Naxçıvan xanlığının ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin olan tarixi əksini tapmışdır. Müəllif Naxçıvanı Odlar yurdunun ayrılmaz hissəsi olmasını, xalqın ağırlı tarixinə çevrilmiş Rusiya və İran arasında bağlanmış Türkmənçay müqaviləsinə münasibəti, bu müqaviləyə əsasən vahid Azərbaycanın ikiye bölünməsi, süni Ermənistan yaradılma səbəblərinin tarixi faktlarla açıqlanması kimi aktual problemlər fəvqündə Naxçıvana olan məhəbbətini də əks etdirmişdir. Bu sevgi XVIII əsrin sonları və XIX əsrin əvvəlləri Naxçıvan xanlığında gedən ictimai-siyasi proseslərin əks etdirilməsində, həmçinin Naxçıvan xanlığının xanı, Kəngərli tayfasından olan Kalbalı xanın obrazında özünü büruzə vermişdir.

N.Muradoğlunun “Baba ocağı” romanında doğma yurda məhəbbət, bağlılıq özünü göstərmişdir. Müəllif vətənə bağlılığı konkret məkan göstərməklə ümumiləşdirmişdir: “...Ordubad müqəddəs yerdir. Bu torpaqda dövrü-qədimdən uləmalar çox olduğundan, Yaxın Şərqi diqqət mərkəzində idi. Arazın cənubunda yaşayanlar Orbudaba sehirlı bir yer kimi baxırdılar” [13, s.7]. Yazıcının yurda bağlılığı Əylis haqqında toponimə aydınlıq gətirməsində büruzə verir. Yurda bağlılıq onu sevməkdə deyil, tarixi köklərinə dərinləndirilməsində özünü əks etdirir. N. Muradoğlu xalqının tarixi köklərinə nəzər salaraq, vətəndaş mövqeyini də bildirmişdir.

Romanlarda Azərbaycan böyük Vətən kimi

Naxçıvan ədəbi mühitində qələmə alınmış romanlarda Azərbaycanın böyük Vətən kimi təsvir edilməsi ənənəsi XX əsrin əvvəllərində formalaşmışdır. Cəlil Məmmədquluzadənin, Məmməd Səid Ordubadinin yaradıcılığında, Azərbaycan böyük Vətən kimi təsvir edilmişdir. M.S.Ordubadinin Cənubi Azərbaycandakı inqilabi hərəkətdən bəhs edən “Dumanlı Təbriz” romanında patriotizm özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir. Böyük Vətən məhəbbətindən kiçik Vətənə məhəbbət əksini tapmışdır. Hər bir əsərdə doğma Azərbaycana olan məhəbbət və onun əzəməti, tarixi keçmişi təsvir edilmişdir. Müasir Naxçıvan ədəbi mühitində qələmə alınmış romanlarda milli dövlətçiliyin gücləndirilməsi, milli elitanın formalaşdırılması, dövlətin sosial yönümlüyünün artırılması, dövlət

qulluqçularının qanuna riayət etməsi problemləri ətrafında düşüncələrin əksini tapmasına rast gəlinir. Romanlarda siyasi sistemin təsviri zamanı mövcud siyasi münasibətlərə obyektiv tənqidin təmin edilməsi özünü göstərməkdədir. Müəlliflərin əsərlərdə təsvir etdikləri ictimai-siyasi mühitdəki bürokratik sistemin qüsurları, Dağlıq Qarabağın və digər ərazilərin işğal edilməsi və sair kimi faktorlar siyasət və siyasi dairələrin düzgün qiymətləndirilməsinə, milli dövlətçiliyin güclənəcəyi və onun sosial yönümlüyünün təkmilləşəcəyinə dair ümidlərini səsləndirmələrinə səbəb olur. Lakin ÜmumAzərbaycana məhəbbət kiçik vətəndən böyük Vətənə doğru gedir.

Qısa həyat sürmüş Əbülfəz Bağirovun “Səadət mübarizələri” romanında müharibə illərində azərbaycanlıların partizan hərəkətində iştirak etməsi böyük Vətən uğrunda mübarizə kimi əksini tapmışdır. Azərbaycanlıların müharibədə doğma torpaq saydıqları SSRİ uğrunda vuruşmaları təsvir edilsə də, bu mübarizə müəllif tərəfindən Azərbaycan uğrunda mübarizə kimi təqdim edilmişdir.

Müasir Naxçıvan ədəbi mühitində qələmə alınmış romanlarda milli dəyərlərin qorunması, gənclərdə milli şüurun formalaşdırılması probleminə xüsusi diqqət yetirilməkdədir. Qələmə alınmış romanlarda azərbaycanlılara qarşı törədilmiş mənəviyyatsız və cinayətkar əməllər, soyqırım əksini tapır. Bu zaman həmin əsərlərdə sağlam millətçiliyin təbliğinə rast gəlinir. Əsərlərdə millətin tarixi köklərinə bağlılıq, milli dəyərlərin qorunmasının tarixi əhəmiyyəti dəyərləndirilir. Müəlliflər tərəfindən gələcəyin məhz keçmiş üzərində qurulmasına səsləyiş özünü göstərməkdədir. Keçmiş üzərində qurulmayan gələcəyin aqibətinin olmaması bədii dillə əks etdirilir.

Azərbaycan ədəbiyyatının C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadi kimi görkəmli nümayəndələri Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan ədəbiyyatına işıq sala bilmişlər. Lakin Naxçıvan ədəbi mühitində formalaşmış ənənə müasirləri tərəfindən tam şəkildə davam etdirilməmişdir. Belə ki, Cəlil Məmmədquluzadənin, Məmməd Səid Ordubadinin yaradıcılığında özünü göstərən Böyük Vətənə məhəbbətdən kiçik Vətənə məhəbbətə axın özünü göstərirdisə, müasir Naxçıvan ədəbi mühitində qələmə alınmış romanlarda Vətənə məhəbbət kiçik Vətəndən Böyük Vətənə gedən istiqamətdə özünü bruzə vermişdir. Naxçıvan mühitində qələmə alınmış romanlarda müəlliflər Böyük Vətənə, yəni Azərbaycana məhəbbəti Naxçıvan mühiti və ona olan sevgi daxilində əks etdirmişdilər.

Romanların problematikasında ictimai-siyasi ziddiyyətlər

Nağı Nağıyevin ilk irihəcmli əsəri olan “Həsərət” romanında isə kənd həyatı geniş təsvir edilməklə yanaşı, ictimai-siyasi ziddiyyətlərə nəzər salınmış, onu yaradan səbəblərə aydınlıq gətirilmişdir: “Yazıcının ilk romanı **“Həsərət”** əsəridir. Bu əsərində sadə kənd həyatından bəhs edən yazıçı dövrü üçün aktual problemlərə toxunmuş, ictimai mətləblər ehtiva etmişdir. Öz doğma yurduna bağlılığı, onun dağlarına, dərələrinə, bulaqlarına məhəbbəti dərin duyğularla yazılmış əsərlərində aydın hiss olunmaqdadır” [11]. Süleyman Rəhimovun qeyd etdiyi kimi, “Nağı Nağıyevin “Həsərət” romanını oxuyarkən onun həyatı necə hərtərəfli bildiyinin şahidi olursan...” [4]. Romanda həyatda özünü göstərə bilən aktual ictimai-siyasi problemlərin doğurduğu fəsadlar işıqlandırılır.

Rasim Gənzəlinin “Qara sevda” romanında ictimai-siyasi ziddiyyətlər əksini tapmışdır. Müəllif Sovet dövründə baş vermiş hadisələrə üz tutur. İnsanların vəzifələrindən sui-istifadə etmələri, təmiz adlarını qoruyan insanları cinayətə sövq etmələri kimi hadisələr romanda əksini tapır. Müəllif sürgün edilmiş insanların hiss və həyəcanlarında dövrün ictimai-siyasi ziddiyyətlərini açıqlamışdır. R. Gənzəli “Qurdlar və manqurdlar”, “Qurdbəşər” romanlarında dövrün mühitini təsvir etməklə siyasi məqamlara aydınlıq gətirmişdir. Millətinin keşməkeşli tarixinin unudulması, milli dəyərlərdən, köklərdən uzaqlaşma mənəvi-mədəni böhran və fəlakətlərin təkrar edilməsinə şərait yaratmış olması diqqətə çatdırılmışdır. Manqurtlaşmış insan obrazının təsvirində məqsəd manqurtlaşmış insanın mənəvi aləminin üzə çıxarılmasıdır. Müəllif “manqurtlaşma” təhlükəsinin milli yaddaşın formalaşmasına birbaşa təsirini göstərmişdir. “Manqurtlaşma”nın mənfi nəticələri xalqın milli yaddaşına təsir etməklə, tarixi keçmişin unudulmasına, dilin təmizliyinin qorunmasına,

tarixi abidələrin məhv edilməsində və s. özünü göstərə bilər. Yazar “Qiyamət qopanda” [5] romanında sosial ziddiyyətləri, məişət hadisələrindən təsvir edilməsinin şahidi oluruq. Müəllif yüngül həyat tərzini seçən insanları deyil, onları bu yola sürükləyən mühiti, bu həyat tərzini yaşadan “kəsləri” tənqid edir.

Şəmil Sadiqin Müşfiq Xanla həmmüəllif olduğu “Ümidlərin izi ilə” romanında da cəmiyyətdə baş verən olaylar, ictimai-siyasi hadisələr təsvir olunur. Müəlliflər müharibələrin, düzgün aparılmayan siyasətin ictimaiyyətdə doğurduğu faciəli sonluqlara nəzər salırlar. Milli üstünlük ideologiyasının cəmiyyətdə doğurduğu fəsadlar və cəmiyyəti uğratdığı deqradasiyalar əsərdə əksini tapa bilmişdir. “Şəmil Sadiq və Müşfiq Xanın qələmə aldıkları “Ümidlərin izi ilə” romanının əsas ideyası milli üstünlük ideologiyasının doğurduğu təhlükənin bədii təzahüründən ibarətdir. Yazarlar bu təhlükəni Cənubi Qafqaz sakinlərinin talelərinə faciəvi təsiri ilə açıqlayırlar. Roman millətçi-faşist dünyagörüşünün müasir təzahürlərinin, bu dünyagörüşün törətdiyi ictimai ziddiyyətlərin və insanların talelərinə təsirinin oxucuya çatdırılması baxımından maraqlı doğurur. Milli üstünlük ideologiyası, bir tərəfdən, bu ideologiyanın daşıyıcılarının daxili aləmini dağıdır. Digər tərəfdən isə zorakılığa və cinayətkarlığa geniş imkanlar yaradır” [1].

Romanlarda lirik, məhəbbət mövzusu

Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun ilk romanı olan “Sabahın sorağında” əsərində kənd müəllimlərinin, yerli ziyalıların qayğıları, “Bahar yağışı” romanında həyata, insana, cəmiyyətə olan münasibətlər əksini tapmışdır. “Hüseyn İbrahimovun “Bahar yağışı” adlı romanının mövzusu “yandım” deyib haray çəkən çöllərimizə su gətirmək, əsrlərlə istifadəsiz qalmış düzlərimizə əbədi bahar bəxş etməklə əlaqədar maraqlı hadisələr təşkil edir” [7, s.3]. “Bahar yağışı” romanından fərqli olaraq, Hüseyn İbrahimovun “Sabahın sorağında” romanında gənc nəslin yetişdirilməsində əvəzsiz xidmətləri olan müəllimlərin fəaliyyəti və həyat tərzlərinin təsviri ilə yanaşı, ailə-məişət məsələləri də təsvir edilmişdir.

Güllü Məmmədovanın “Mənim üçün varsan” romanının problematikasi məhəbbət mövzusu əhatə edir. Aynur və Səməndər arasındakı saf məhəbbət romanın süjet xəttini təşkil edir. “...romanda Səməndər-Aynur məhəbbət xəttinin fonunda 1970-80-ci illərin ictimai-siyasi hadisələrindən də bəhs olunur. Məhəbbət xəttinin aparıcı olduğu əsər Aynur adlı həkimə gələn imzasız məktublar, bu məktublarda onun iztirablarla dolu ömür yolunun müxtəlif anları ilə bağlı doğurduğu xatirələrin yaratdığı emosional, hissi düşüncələr lirik-sentimental ovqatda təsvir olunur” [8, s.178].

Həmid Arzulunun “Sınıq güzgü”, Rasim Gənzəlinin “Qara sevda”, Nağı Nağıyevin “Həsrət” romanlarında gənclərin qeyri-adi romantik, saf məhəbbətlərinin təsviri əksini tapmışdır. Müəlliflər sevən insanların qarşılaşdığı maneələrin onları yollarından döndərə bilmədiyini, mənlilik və iradələrini qorumağa nail ola bilmələrini əks etdirirlər.

Romanların problematikasnda dini görüşlər

Nizami Muradoğlunun “Baba ocağı” romanında dini dəyərlərə də yüksək qiymət verilməsi nəzərdən qaçmır. Müəllif dini dəyərlərin unudulmasının əsas səbəbi olaraq sosial ədalətsizliyi əsas amil kimi göstərməyə nail ola bilmişdir. 20 il baba ocağından kənarda yaşayan Rövşənin doğulduğu yurda dönməsi, günah işlərdən çəkinib tövbə etməsi üçün din xadimləri ilə görüşməsi müəllifin təbliğ etmək istədiyi dini görüşləri də əks etdirə bilər. Rövşənin günahlarının əfv edilməsi üçün din xadimlərinə ünvanladığı suallarda haqq yolunu arayan insanın istəkləri əksini tapır: “mənim bir arzum var, tövbənin bu dünyada qəbul olunduğunu bilmək istəyirəm. Mənim tövbəmin qəbul olunduğuna zəmanət verə bilərsinizmi? Mən tövbəmin qəbul olunduğunu necə görə bilərəm?” [13, s. 95]

Müəlliflər tərəfindən islam dini çərçivəsində yaranmış təriqətlərin təbliğinə rast gəlinir. Məsələn, Nizami Muradoğlu “Baba ocağı” romanında Həzrəti Əlini təqdim etməklə, şüəliyi təbliğ etməsi ilə diqqəti cəlb edir: “... bəşəriyyətin sonuncu peyğəmbəri Həzrəti Məhəmməd Əleyhisəlam

Həzrət Əlini “İslamın aslanı” adlandırmışdı. Ordubad camaatı Həzrəti Əliyə xüsusi inam bəsləyirdi” [13, s. 47].

Dinin təbliği Güllü Məmmədovanın “Kalbalı xan” romanında da əksini tapır. Müəllif Abbasqulu xanla II İraklinin dialoqunda dini təbliğatın əcnəbilərin təsiri altına düşə bilmə ehtimalı zamanı yarana biləcək təhlükəli nəticələri canlandırır. Cəfərqulu xanla çəkişmədən II İrakliyə pənah aparmış Abbasqulu xanın içki içməyə etiraz etməsi epizodunda bu amil vurğulanmışdır: “...Siz də, biz də Allahımızın quluyuq. Əgər o sizə şərab içməyə izin verirsə, bizə qadağan edir. Biz onun işlərinə qarışa bilmərik. Biz peyğəmbərimizin bizə müəyyən etdiyi yoldan kənara çıxma bilmərik...” [12, s. 22]

Postmodernizm geniş yayılmış mənəvi görüşlərin dekonstruksiyası ilə seçilir. Şəmil Sadiqin “OdƏrlər” romanında dini dekonstruksiyaya diqqət yetirilir. Romanda dinin dekonstruksiyası Dədə Əfəndinin dili ilə həyata keçirilir. Dədə Əfəndi qeyri-ərəb xalqların İslamı sadəcə tanımaqları faktını iddia edir. Dədə Əfəndi qəbul etməklə tanımaq arasında fərqlərə toxunur. Romanda ərəb dilinin Tanrının dili ola bilməməsi haqqında iddia diqqətdən yayınmır. Müəllif fikirlərində haqlıdır: “Ərəb dili Tanrının dili ola bilməz, oğul, heç vaxt ola bilməz. Heç indi də deyil. Sadəcə kütlə bunu belə qəbul edir. O, məkansız, zamansız, rəngsiz, cinssiz, dilsizdir. O, bütün dilləri bilir. Onun üçün bütün dillər eyni cür anlaşılır. Axı bütün dillər bir dildən – OdƏr dilindən yaranıb”. Dini rekonstruksiya sünni və şiələrin mübarizəsinin mənasız olmasına dair fikirlərdə öz əksini tapır.

Müasir Naxçıvan ədəbi mühitində qələmə alınmış romanların janr xüsusiyyətləri

Romanlarda janr qarışıqlığı

Dünya ədəbiyyatında hakim janr kimi özünü XIX əsrdə göstərə bilmiş roman janrının Naxçıvan ədəbi mühitində XX əsrin əvvəllərində təzahür etməsi, çağdaş dövrümüzdə isə janr inkişafı baxımından roman janrının zənginləşməsi və təkmilləşməsi müşahidə edilir. Cəmiyyətin sosial-siyasi durumu ətrafında düşüncələrə sövq edən, janr özəllikləri baxımından maraqlı kəsb edən roman nümunələri yaradılmışdır. Naxçıvan ədəbi mühitində son zamanlar nəşr edilmiş romanlarda müxtəlif janr özəlliklərinin cəmləşməsi diqqəti cəlb etməkdədir. Roman janrının formalaşması və inkişafı prosesində janr qarışıqlığı xüsusi mahiyyət daşımaqdadır. Şərq və Qərb ənənələrini cəmləşdirən Azərbaycan ədəbiyyatında müxtəlif janr biçimlərinin qarışığı milli janrların inkişafının və yayılmasının önəmli faktoruna çevrilmişdir. “Roman ədəbiyyatın elə janrıdır ki, onun güzgüsündə cəmiyyətin daxili halı da, tərəqqiyə səbəb olan və onu ləngidən amillər də aydın görünür” [10, s. 6]. Roman janrının daimi inkişafı digər bədii formalarla qarşılıqlı əlaqədə baş verir. Bu zaman romana müxtəlif janrların elementlərinin nüfuzu müşahidə edilir. Janr qarışıqlığı janr kateqoriyasının mahiyyətinin artmasına, yeni janrların formalaşmasına təkan verir. Janr qarışıqlığı təsiri altında roman janrında qeyri-sabit amillərin dəyişməsi yeni tip romanın yaranmasına gətirib çıxara bilər. Bu tip janr dəyişiklikləri ümumi olaraq roman janrında öz əksini tapır. Azərbaycan romanlarında janr müxtəlifliyi müasir milli romançılığın özəlliklərinin formalaşmasına önəmli təsir göstərdiyi kimi, Naxçıvan ədəbi mühitində formalaşmış roman nümunələrinə də təsirsiz ötürməmişdir.

Müasir mərhələdə roman janrı hibrid janr konstruksiyaları yaradaraq, sənədli, publisistik və elmi janrlar ilə fəal qarşılıqlı əlaqədədir. Nəticədə növlərarası janr qarışıqlığı əsas yer tutmaqla janr konstruksiyaları formalaşır. Sənədli və bədii janrların qarşılıqlı əlaqə formaları müxtəlif ola bilər və ilk növbədə, sənədin (tarixi faktın) bədii mənasının yenidən işlənilməsi, müasir dövrdə “müstəqil estetik məna alması” [16, s.421] ilə səciyyələndirilir. Sənədli janrlarla romanın qarışıqlığını səciyyələndirən əsərləri dörd qrupa ayırmaq olar.

Birinci qrupa romanın janr əlamətlərinin transformasiyaya uğramasına və yeni roman tiplərinin yaranmasına gətirən sənədli janrların nüfuz etmə formaları aiddir. Bu qrupa aid sənədin və romanın qarşılıqlı əlaqə formalarına aşağıdakı iki formanı aid etmək olar:

Birinci forma romanda əsas hadisələrin sənədə (tarixi faktlara) uyğun qurulması, eyni zamanda bədii uydurma əsasında əlavə süjet xətləri və səhnələrin daxil edilməsini nəzərdə tutur.

İkinci forma isə bədii uydurma fonundan kənara çıxır. Müəllif sənədi (faktı) mətnə və ya romanın fabulasına daxil edir.

İkinci qrupa ayrıca roman tiplərinin yaranmasına səbəb olmayan, lakin roman məzmununu dəyişdirən qarşılıqlı əlaqələrin formaları daxildir. Bu qrupa üç forma daxildir.

Birinci formada sənədin (tarixi faktın) əsaslı şəkildə yenidən işlənməsi nəticəsində “sənədlilik” ikinci plana keçir. Bu zaman “sənədlilik” hadisələrin əsasını müəyyən edir.

İkinci formada müəllif düşüncələrinin tam açılması üçün zəruri olan ikinci dərəcəli süjet xətlərinin qurulmasında sənədlərdən (tarixi faktlardan) istifadə olunur.

Üçüncü forma isə fabula və bədii əsərin ideyasına təsir göstərən sənədin bədii əsərə bütünlüklə daxil edilməsini (məsələn, dövlət hakimiyyəti orqanlarının, ictimai və partiya strukturlarının qərarları, yazışmalar və s.) nəzərdə tutur.

Üçüncü qrupu sənədli və bədii janrların qarşılıqlı əlaqələrinin elə formaları təşkil edir ki, onlarda bədii əsərin quruluşu sənədli janrın elementlərini saxlayır, lakin dolğunluq baxımından bədii elementi daxil edir. Sənədli və bədii janrların qarşılıqlı əlaqələrinin bu forması transsərhəd, keçici janr konstruksiyalarının yaranmasına səbəb olur.

Dördüncü qrupu müəllif düşüncələrinin açıqlanması üçün bədii əsərlərdə yalançı faktların müxtəlif variyasiyaları təşkil edir. Bu faktlar oxucuya real mövcud olan sənədlər kimi təqdim edilir.

Yalançı sənədli roman spesifik roman tipidir. Yalançı sənədli romana faktların imitasiyası, falsifikasiyası və mistifikasiyası məxsusdur. İngilisdilli ədəbiyyatda mokyumentari adlı terminə rast gəlmək olur. Bu ifadə başqa dillərdə də istifadə olunur. Yalançı sənədli romanın bədii nümunələri zahiri əlamətlərinə görə sənədli romanlara uyğundur, lakin onların hadisələri, sənədli romanlardan fərqli olaraq uydurmadır və tarixi faktlara oxşarlıq naminə xüsusi “pərdələnmişdir”.

Güllü Məmmədovanın sənədli janrlarla qarışıqlığını müşahidə etdiyimiz “Qan içində işıq” romanı janr xususyyəti baxımından “tarixi-sənədli roman” kimi dəyərlidir. G. Məmmədova “Qan içində işıq” romanının janrını “tarixi-sənədli roman” kimi dəyərləndirmişdir. Güllü Məmmədovanın “Qan içində işıq” romanında tarixi şəxsiyyətlərin, onların həyat və fəaliyyətinin təsviri, əsərdə təsvir edilən hadisələrin məhz tarixi hadisələrlə bağlı olması əsərdən tarixi roman kimi danışmağa əsas verir.

Güllü Məmmədovanın “Qan içində işıq” romanında biz romanın sənədli janrlarla qarışıqlığını müşahidə edirik. Müasir mərhələdə roman janrı hibrid janr konstruksiyaları yaradaraq, sənədli, publisistik və elmi janrlarla fəal qarşılıqlı əlaqədədir. Nəticədə, növlərarası janr qarışıqlığı əsas yer tutmaqla janr konstruksiyaları formalaşmışdır. Bu konstruksiya formalarından biri də G. Məmmədova tərəfindən ictimaiyyətə tarixi sənədli roman kimi təqdim edilən “Qan içində işıq” romanıdır. Bədii, sənədli və tarixi janrların qarışıqlığı baxımından roman yazıçı tərəfindən “tarixi-sənədli roman” janrı kimi dəyərləndirilmişdir. Sənədli və bədii janrların qarşılıqlı əlaqə formaları müxtəlif ola bilər və ilk növbədə, sənədin (tarixi faktın) bədii mənasının yenidən işlənilməsi, müasir dövrdə “müstəqil estetik məna alması” ilə səciyyələndirilir. Sənədli janrlarla romanın qarışıqlığını səciyyələndirən əsərlər, yəni romanın janr əlamətlərinin transformasiyaya uğramasına və yeni roman tiplərinin yaranmasına gətirən sənədli janrların nüfuz etmə formaları mövcuddur. Bu qrupa aid sənədin və romanın qarşılıqlı əlaqə formalarına aşağıdakıları aid etmək olar. Bəzən romanda əsas hadisələrin sənədə uyğun qurulması, eyni zamanda bədii uydurma əsasında əlavə süjet xətləri və səhnələrin daxil edilməsini nəzərdə tutur, bəzən isə bədii uydurma fonundan kənara çıxır. Müəllif sənədi mətnə və ya romanın fabulasına daxil edir. Bu baxımdan da Güllü Məmmədovanın “Qan içində işıq” romanının oxuculara tarixi sənədli roman kimi təqdim edilməsi həqiqətə uyğundur. Əsərin Elxan Yurdoğlu-Məmmədov tərəfindən sənədli faktlara əsaslanması amili vurğulanmışdır: “Güllü xanım bir yazıçı kimi tarixi xidmət göstərərək, o dövrün hadisələrini

sənədlər əsasında faktları bədii mətn daxilində əridərək axıcı dillə və maraq doğuran sujetlə oxucuya təqdim edib. Əsəri oxuyarkən də bunun şahidi olursan. Müəllif sənədləri quru statistika kimi vermir. Xronoloji rəqəmlər arasında oxucunu yormur. Sıxıcı təhkiyə üslubundan uzaq bir yol seçərək həm tarixi işıqlandırır, həm bədii əsərini ortaya qoyur, həm də oxucusuna mənəvi zövq aşılayır” [15, s. 11].

Güllü Məmmədovanın “Qarabəkir əfsanəsi” romanı müəllif tərəfindən “tarixi-sənədli roman” kimi təqdim edilmiş, “Kazım Qarabəkir paşanın uşaqlıq illərindən başlamış 20-ci illərə qədər olan fəaliyyəti qələmə alınmışdır”[9]. Akademik İsmayıl Hacıyev “Qarabəkir əfsanəsi” əsərini tarixi roman kimi dəyərləndirmişdir: “sənədli romanda tarixilik həmişə gözlənilmədiyindən bu əsər də tarixi roman səviyyəsinə yüksəlmişdir. Əsər bədii əsər olmaqla yanaşı, həm də tarixi əsərdir” [9].

Növlərarası və növdaxili qarışıqlıqları, şərti olaraq, bir qrupda birləşdirmək olar – janrlararası qarışıqlıq. Janrlararası qarışıqlığa “ilkin” və “törəmə” janrların qarışıqlığı səciyyəvidir. Qarışıqlığın bu formasının qanunauyğunluğu “ilkin” janrların “törəmə” janrlara nüfuz etməsidir. Romanda etiraf, gündəlik və s. belə formaların fəal istifadə edilməsini buna misal göstərmək olar.

Gündəlik bir şəxsin həyatında və mənəvi aləmində baş verən hadisələri günbəgün əks etdirən yazıdır. Gündəlik formasında olan əsərlər iki cür özünü göstərir:

I. Müəllif şəxsən iştirak etdiyi hadisələri, fikir və müşahidələrini, düşüncələrini ardıcıl surətdə qələmə alır.

II. Əsər müəllifin qələmə aldığı əsərin qəhrəmanı tərəfindən qələmə alınmış gündəlik şəklində olur. Bu cür əsərlərdə əsərin qəhrəmanının həyatının mühüm hadisələri birinci şəxsin dili ilə nəql edilir.

Nargisin “Qardələn” roman-gündəliyi roman-gündəlik şəklində qələmə alınması ilə diqqəti cəlb edir. Əsərdə təsvir edilən hadisələr qan xərcənginə düşər olmuş, yəni leykoz xəstəsi, iki qız anası olan Şəbnəmin apardığı mücadilə “gündəlik” şəklində əksini tapmışdır ki, bu da əsərdə janr qarışıqlığının olmasına işarə edir. Romanın gündəliklə qarışıqlığı bizə əsərin janrını roman – gündəlik kimi təqdim edilməsinə rəvac verir. Gündəliklərdə xəstəliyin insana verdiyi acıqlarla yanaşı, bir insanın həyatda qalmaq üçün apardığı mübarizə haqqında məlumatların əksini tapacağı müəllif tərəfindən əvvəlcədən oxucuya ünvanlanır. Müəllif gündəliklər vasitəsilə gənc qadının daxili aləmini, keçirdiyi sarsıntıları, yaşamaq istəyini əks etdirməyə nail ola bilir. Nargisin “Qardələn” romanına nəzər saldıqda aydın olur ki, qələmə alınmış əsərdə insanın gündəlik həyatının mürəkkəb məqamları bədii dillə oxucuya təqdim edilir. Müəllif gündəlik vasitəsilə onu narahat edən, düşündürən məsələləri leykoz xəstəliyinə düşər olmuş qadının acılarının təsviri şəklində əks etdirir.

Nargisin “Qardələn” əsərinin janrının roman-gündəlik olması onu yazıçı gündəlikləri, hərbi gündəliklər, ictimai-siyasi məzmunlu gündəliklərdən fərqləndirir. Biz Nargisin əsərində gündəliklərdən, sadəcə, əsərin qəhrəmanının hadisələri tutduğu gündəlikdə etdiyi qeydləri əsasında inkişaf etdiyini görürüksə, Y.V.Çəmənəminlinin, B.Vahabzadənin, X.R.Ulutürkün memuar əsərləri onların qələminə məxsus gündəlikləri əsasında yaranmışdır. Bu əsərlərdə konkret olaraq, ədiblərin daxili aləmini açıqlaya biləcək, onlarla bağlı fərdi düşüncə və hisslər əksini tapırsa, Nargisin qələmə aldığı roman-gündəlikdə isə əksinədir. Müəllif roman-gündəlikdə gündəliyi əsas vasitə kimi qəbul edir, təsvir etdiyi qəhrəmanın başına gələn hadisələri onun dili ilə qələmə almış olduğu gündəliklərdə açıqlayır. Beləliklə, müəllif düşüncələrini qəhrəmanın tutduğu gündəlik şəklində təqdim edir.

Şamil Sadiq və Müşfiq Xanın “Ümidlərin izi ilə” romanında hadisələrin əsir düşmüş Aytəkinin apardığı “Girov qadının xatirələri” gündəliyi əsasında qurulması diqqətdən yayınmır: “Ümidlərin izi ilə” romanının təhkiyəsi öz sənədliyi ilə seçilir. Qeyd etmək lazımdır ki, romanda MTN-nin arxiv materiallarından geniş istifadə olunmuşdur. Təsədüfi deyil ki, romanda təhkiyə Aytəkinin apardığı “Girov qadının xatirələri” gündəliyi əsasında qurulmuşdur. Bir tərəfdən,

gündəlik forması arxiv materiallarının daha ətraflı oxucuya bədii formada çatdırmağa imkan verir, digər tərəfdən isə Xocalı faciəsinin dəhşətlərini xocalıların xatirələri ilə verməyə şərait yaradır. Gündəliyi başlayarkən Aytəkin qeyd etmişdir ki, *“oxuyanların da məni başa düşəcəyinə ümid edirəm”* [1].

Dünya ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında da müəlliflərin öz həyatına, tərcümeyi-halına aid olan hadisələri əks etdirən bədii nümunələrə tez-tez rast gəlinir. Müəlliflər bu cür əsərləri ictimaiyyətə müxtəlif adlarla təqdim etmişlər: memuar, roman-etiraf, gerçək roman, xatirə-roman və s. Bu əsərlərdə obyektiv gerçəklik, faktlara əsaslanan məlumatların qələmə alınması özünü, əsasən, müxtəlif tarixi şəxslərin ədəbi portretlərinin, həmçinin özünün obrazının qələmə alınması zamanı göstərir. Müəllifin özünün obrazı vasitəsilə ədəbi portretin yaradılması, həmçinin müəllifin həyat və yaradıcılığının işıqlandırılaraq gələcək nəsillərə ötürülməsi əhəmiyyət kəsb edir. Sənədli və bədii janrların qarşılıqlı əlaqə formalarının müxtəlif və ya sintez şəklində olmasından asılı olaraq, müəllif obrazı yaranan bədii əsərlərdə müxtəlif aspektdə özünü göstərir.

Xatirə faktiki həyat materialları və sənədlilik əsasında, müəllifin iştirak etdiyi, şəxsən şahidi olduğu hadisələri təsvir edir. Xatirədə həcm məhdudiyyəti özünü göstərmir, müəllif hafizəsində saxlanan fakt və ayrı-ayrı şəxslərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirməsi baxımından çox vaxt vahid süjet xəttinə, mükəmməl kompozisiyaya malik olmur. C.Məmmədquluzadənin *“Xatirətim”*, A.Şaiqın *“Keçmiş günlər”*, Ö.F.Nemanzadənin *“Xatirələrim”*, S.Rüstəmin *“Unudulmaz müəllim”* və s. əsərləri xatirə nümunələri olmaqla yazıçının gündəlik qeydləri və ya müəyyən hadisə haqqında xatırladığı hadisələr əsasında qələmə alınmışdır. Ədəbiyyatşünaslıqda bəsit süjet xəttinə malik olan xatirə ədəbiyyatına memuar da deyilir. Xatirədə konkret bir şəxsdən bəhs etmək məhdudiyyəti yoxdur. Xatirədə şəxsiyyətlərə, hadisələrə müəyyən fərqli yanaşmalar özünü göstərsə də, xatirədə dəqiqlik, tarixi həqiqətin gözlənilməsi mühüm amillərdəndir.

Fərəc Fərəcovun bədii yaradıcılığında epik növün ən böyük janrı olan roman janrında qələmə aldığı *“Aydın sabahlar”* və *“Ömür bir nağıldır”* əsərləri təsviri janrda qələmə alınması ilə oxucuların marağına səbəb olmuşdur. Fərəc Fərəcov *“Aydın sabahlar”* romanında cəmiyyəti düşündürən aktual problemlərə toxunaraq, *“ötən əsrin 90-cı illərinə qayıdır. Müstəqilliyimizin ilk illərində bir rayonda baş verən ictimai-siyasi dəyişiklikləri bədii bir şəkildə oxuculara çatdırır”* [14, s.4]. *“Ömür bir nağıldır”* xatirə romanı isə avtobioqrafikliyi ilə diqqəti cəlb edir, müəllifin həyat tarixçəsi ilə bağlı məqamlar oxucuların diqqətinə çatdırılır. *“Ömür bir nağıldır”* əsəri yazarın həyat həqiqətini tam əks etdirməklə yaşadığı və şahidi olduğu müəyyən bir tarixi dövrün ab-havasını bədii söz sənətinə, yəni ədəbiyyata gətirməsi ilə diqqəti cəlb edir. F.Fərəcov təsvir etdiyi hadisələrdə öz mövqeyini göstərməklə bərabər, hadisələrə şəxsi təəssüratları əsasında qiyməti verməyə cəhd edir. Əsərdə konkret, Fərəc Fərəcovun, yəni müəllifin iştirak etdiyi, şahidi olduğu hadisələrin təsviri ilə bərabər, müəllif obrazını tam şəkildə açmağa yardımçı olan bir neçə şəxsdən bəhs etmək imkanı özünü göstərmişdir ki, bu da həmçinin romanın xatirə olmasına bir işarədir. F.Fərəcov öz hiss və həyəcanlarını, həyata və dünyaya baxışlarını məhz qələmə aldığı *“Ömür bir nağıldır”* xatirə-romanında ifadə etməklə bərabər, tarixi faktların bədii mənasını yenidən işləməyi, eyni zamanda təqdim etməyi bacarmışdır. Real həyatla bağlı olan *“Ömür bir nağıldır”* xatirə-romanı məhz müəllifin şəxsi həyatı ilə bağlı olan keçmiş olayları və həyatının çevrəsində olan insanları, yaşadığı mühit və dövrü əhatə edən, yaşadığı ömür yolunun çətinlikləri ilə yanaşı uğurlarını da səmimiyyətlə anladan bədii əsərdir. F.Fərəcovun *“Ömür bir nağıldır”* xatirə-romanında keçmişin hadisə və faktları müəllif yaddaşına əsaslanaraq, fərdi, subyektiv şəkildə əks etdirilməsi ilə maraq kəsb edir. Fərəc Fərəcov əsərin janrını ictimaiyyətə xatirə-roman kimi təqdim etmişdir. Əsərdə real faktlara əsaslanan xatirə-romanda bədii reallığın formalaşması tipik hadisə və səhnələrin bədii təsvir vasitəsi ilə həyata keçirilir. Xatirə-romanın təsviredici xarakter daşması onun kompozisiya quruluşuna təsir edir. Zaman və tale məsələləri, həmçinin sənədlilik və bədii əsas istiqamət olaraq özünü göstərən xatirə-romanda hadisələrin təsviri ilə yanaşı, bədii mətnə publisistik mühakimələrin daxil edilməsi,

həmçinin faktın ümumiləşdirilməsi və publisist üslubun üstünlük təşkil etməsi özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir. Publisist üslub müəllifin ictimaiyyəti düşündürən problemlərə bir ziyalı kimi münasibət bildirərkən müraciət etməsində özünü büruzə vermişdir. Real şəxsdən, faktdan bəhs edərkən müəllif əsərdə tipikləşdirməyə də üz tutmuşdur. Dövrünün mənzərəsini yaratmağa cəhd edən yazar “Ömür bir nağıldır” əsərində gerçəkliklərin təhrifinə yol verməmişdir ki, bu xüsusiyyət də xatirə-romana xasdır. Yalnız müəllifin öz həyatının təsviri olan, yəni müəllifin sənədlərə deyil, xatirələrinə üstünlük verərək qələmə almış olduğu əsərin avtobiografik olması elə müəllifin dili ilə əsərdə əksini tapa bilmişdir: “Məramım mənə düşən bir ömür payını qələmə almaqdır. İstəyirəm illərdən bəri mənə “yaz” deyə səslənən düşüncələrimi ipə-sapa düzüb sizlərə ərməğan edəm”. “Ömür bir nağıldır” əsəri müəllifin faktiki həyat materialları əsasında, keçdiyi həyat yolu bədii şəkildə qələmə alınmışdır.

“Ömür bir nağıldır” xatirə-romanının janr xüsusiyyətlərindən biri də müəllifin bədii və janr inklyuziyasıdır. Romanda müəllif bədii yaradıcılığına müraciət edir, onlar ətrafında fikir mübadiləsinə yer ayırır, bir sıra bədii parçaları romanın mətninə daxil edir. “Ömür bir nağıldır” xatirə-romanında müəllif həyat və yaradıcılığına aid önəmli faktları, dövr və mühitə olan münasibətləri ilə bərabər, məhz əvvəllər özünün qələmə aldığı əsərləri haqqında məlumat verməsi ilə diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum romanın kifayət qədər olmaması məlum faktdır. Z.Xəlilin “Ulduzlar”, A.Məmmədovun “Qanlı-qadalı dünya”, Qabilin “Nəsimi”, N.Həsənzadənin “Nəriman” və s. mənzum romanları mövcuddur. Cavad Cavadlının “Zirvələrdən ucada” mənzum romanı həmin ənənənin davamı kimi qəbul edilməlidir. Müəllifin şeir formasında yazılmış mətni İnkilab Nadirlinin həyatı ilə yanaşı, xalqın taleyinin milli və şəxsi dərdlərlə çarpazlaşması fonunda epik təhkiyəsidir. Cavad Cavadlının “Zirvələrdən ucada” mənzum romanı roman və epik başlanğıcın açılması ilə fərqlənir. Mənzum romanda bir insan taleyinin, İnkilab Nadirlinin taleyinin əksi, şərq qüvvələrə qarşı apardığı mübarizəsi əksini tapmışdır. “Zirvələrdən ucada” mənzum romanının janr təbiəti mürəkkəbliyi – roman və poema elementlərinin qarışığı ilə diqqəti cəlb edir. Tərcümeyi-hal elementlərinin də daxil edilməsi əsərin janrını mürəkkəbləşdirir. C. Cavadlının “Zirvələrdən ucada” mənzum romanında lirik janrlarla janr qarışıqlığı müxtəlif planlı xarakter daşıyır. Əsərdə poetik mətnə rast gəlinir və lirik başlanğıca üstünlük verilir. “Zirvələrdən ucada” mənzum romanı realist ədəbiyyatın janr forması kimi yaranmışdır, yəni “realistik əsərdir, həm xarakterlərin açılmasının məntiqi baxımından, həm də məişətin ətraflı təsvir edilməsi baxımından” [17, s.114].

Detektiv ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatında XX əsrin ortalarında meydana çıxdı ki, bu da sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatına təsadüf edir. Azərbaycan ədəbiyyatında detektivin banisi törədilmiş cinayətlər və bu cinayətlərin hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən açılmasını əks etdirən “Brilyant Məsələsi” [2], “Qara Volqa” [3] romanlarının müəllifi Cəmşid Əmirov hesab edilir. 60-ci illər Sovet dövrü ədəbiyyatında yazılmış detektiv əsərləri sovet milis detektiv tipinə aid etmək olar. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, Naxçıvan ədəbi mühitində də detektivin yayılmasını müşahidə edirik. Əbülfəz Ülvi qələmə aldığı “Son xəbər”, Sadiq Qarayev isə qələmə aldığı “Sahilsiz təzadlar” romanları ilə Cəmşid Əmirov ənənəsini davam etdirmişdilər.

Cəmşid Əmirovun “Qara Volqa” romanı DTK-nın arxiv sənədləri əsasında yazılmış ilk Azərbaycan detektivi kimi cinayətkar Pəncəli Aslan və onun cinayətkar dəstəsinin törətdiyi cinayətləri və onların hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən aşkarlanmasını əks etdirir.

Əbülfəz Ülvinin “Son xəbər” əsəri müəllif tərəfindən “detektiv romanı” kimi təqdim edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyatşünaslıqda detektivin janr kimi təqdim edilməsi kimi elmilik baxımından yanlışlığa yol verilməsi də diqqəti cəlb edir. “Detektiv” anlayışına aydınlıq gətirdikdə, aydın olur ki, detektiv anlayışı haqqında mübahisələr bu gün də davam etməkdədir. Tədqiqatçılar tərəfindən detektiv ədəbiyyatına münasibət birmənalı olmamışdır. Tədqiqatçılar

tərəfindən detektiv janr kimi, ədəbiyyatda bir istiqamət kimi və ya metajanr forması kimi qəbul edilir.

Dünya ədəbiyyatında detektivin inkişafı özünü əsasən, siyasi, kəşfiyyat (şpion), kriminal, sosial-psixoloji, macəra, məişət və intellektual detektivlərin inkişafında büruzə vermişdir. Dünya detektivinin yaranması, təşəkkülü və inkişaf mərhələlərinə nəzər saldıqda, dünya ədəbiyyatında “vəkil” detektivinə, postmodern parodik detektivə, postmodern analitik detektivə (U.Eko. “Qızılgülün adı”), postmodern ekzistensial detektivə (U.Eko. “Fukonun rəqqası”), postmodern pragmatik-epileptoid detektivə (Milord Paviç. “Xəzər lüğəti”) rast gəlinir. Detektiv həm realist, həm də postmodern ədəbiyyatında öz yerini tapmışdır. Maraqlı məqamdır ki, detektiv daha çox realist nəsrə təmsil olunmuşdur. Əbülfəz Ülvinin “Son xəbər” əsəri siyasi və məişət detektivi kimi diqqəti cəlb edir. Hadisələrin məişət zəminində, həmçinin erməni millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı bəslədiyi münasibətlərinin təsvirində siyasi məqamların açıqlanması özünü göstərir. Aslanın qətlindən başlanan hadisələrin inkişafı, dilənçi paltarında polisın yardım etməsi, cinayət işinin aparılması və s. hadisələr əsərdə hadisələrin kriminal şəkildə inkişafını əks etdirir.

Sadiq Qarayevin “Sahilsiz təzadlar” və “Sahibsiz kölgələr” romanları da ictimaiyyətə detektiv kimi, daha doğrusu, “bədi, elmi, fəlsəfi və detektiv janrdə” olan əsər kimi təqdim edilmişdir. Sadiq Qarayevin “Sahilsiz təzadlar” romanının detektiv roman kimi təqdim edilməsi əsərdə təsvir edilən yaylaqda baş vermiş cinayət hadisəsi ilə əlaqələndirilmişdir. Cinayətin törədilməsi və axtarışı yalnız ikinci fəsildə əksini tapmışdır. On üç fəsildən ibarət romanın yalnız bir fəslində cinayətin baş verməsi əsəri detektiv roman kimi təqdim etməyə əsas vermir. Sadiq Qarayevin “Sahilsiz təzadlar” romanı əsərin annotasiyasında bədi, elmi, fəlsəfi və detektiv roman kimi oxuculara təqdim edilmişdir. Bu spektrləri özündə birləşdirən əsərin janrı haqqında söz demək artıq tədqiqatçı üçün məsuliyyət tələb edir. Əsərlə tanış olduqda isə romanda elmiliklə bədiiliyin sintez təşkil etməsinin şahidi olursan. Akademik İsa Həbibbəyli romanda bu amillərin olması faktına toxunmuşdur: “Sahilsiz təzadlar” romanında bədiiliklə müqayisədə elmi baxışların ifadəsi daha qabarıq görünür” [6, s.7].

Janr qarışıqlığı prosesi daimi xarakter daşdığı üçün bu janr qarışıqlığının çoxsəviyyəliyinə gətirib çıxara bilər. Onu da qeyd edək ki, romanda müxtəlif janr qarışıqlığı formalarının üst-üstə düşməsi müşahidə olunur. Məsələn, sintezə əsaslanan janr kimi roman janrının elmi romanların elementlərinin qarışıqlığını özündə əks etdirən detektiv romanı.

Sadiq Qarayev romanda hüquq elminə aid təcrübə və bilikləri romanda əks etdirməyə nail ola bilmişdir. Müəllifin “Sahilsiz təzadlar” romanında əsərin janrına “törəmə” janrların elementlərinin nüfuz etməsi özünü göstərmişdir. Janrdaxili qarışıqlıqda “törəmə” janrların elementlərinin nüfuz etməsi özünü tez-tez göstərir. Detektiv romanlarda elmi romanın elementlərinə rast gəlirik. Romanın elmi janrlarla qarışıqlığı müxtəlif formalar qəbul edir. Birincisi, elmi fikrin inkişafı əsərin fabula və süjetinə təsir göstərir. Belə qarşılıqlı fəaliyyət roman formalarının yaranmasına gətirib çıxarır: roman-səyahət (roman-səyyar), pedaqoji roman, fantastik roman (o cümlədən roman-utopiya, roman-antiutopiya). İkincisi, romanlar elmi janrların kompozisiya arxitekturasından istifadə etməklə yaradıla bilər. Qarışıqlığın ikinci formasının nəticəsi kimi roman-tədqiqat, “elmi roman”, roman-traktat roman növlərindən danışmaq olar. Sadiq Qarayevin “Sahilsiz təzadlar” romanında Əlinin elmi izahları elmlə bədiiliyin sintezi kimi özünü büruzə versə də, əsərin fabula və süjetinə təsir edə bilməmişdir. “Sahilsiz təzadlar” romanı kimi “Sahibsiz kölgələr” romanı da müəllif tərəfindən detektiv roman kimi təqdim edilmişdir. Romanda təsvir edilən hadisələr əsəri detektiv janr kimi təqdim etməyə əsas vermir.

Cəmşid Əmirovun “Brilyant məsələsi”, “Qara Volqa” əsərlərini oxuduqda artıq detektivin əsərin süjet və kompozisiyasına hopduğunu müşahidə edirsən. Cəmşid Əmirovun “Brilyant məsələsi” əsərinin janr məsələsi mübahisəyə çevrilmişdir. Əsər bəzən tədqiqatçılar tərəfindən po-vest, bəzən isə roman kimi təqdim edilmişdir. İki yüz əlli səhifədən ibarət olan əsər sovet milis

detektiv tipinə aiddir. Cəmşid Əmirovun yalnız “Qara Volqa” romanı “Brilyant məsələsi” romanının davamıdır. Əsərlərdə baş verən hadisələr müxtəlif hadisələri əhatə etsə də, cinayətkar dəstələrə qarşı mübarizə aparan hüquq-mühafizə orqanlarının nümayəndələri eyni şəxslərdir. Əli Rəsulov hər iki əsərin baş qəhrəmanlarından biridir. “Qara Volqa” romanında baş qəhrəmanlardan biri də Pəncəli Aslandır. Qadın olan Pəncəli Aslan sağ əli olan “Paxan”la yaratdığı cinayətkar dəstəsinə rəhbərlik edir.

Şəmil Sadiqin “OdƏrlər” romanı postmodern üslubunda yazılan və eyni zamanda Qarabağ münaqişəsinə həsr olunan nadir bədii nəsr nümunəsidir. Realizm üslubunda yaradılmış və Qarabağ müharibəsinin dəhşətli olaylarının əks etdirilməsinə həsr olunmuş “OdƏrlər” romanında Qarabağ münaqişəsi fabulanın formalaşdırılması üçün istifadə edilir, lakin artıq süjet xətlərində Qarabağ münaqişəsi aparıcı faktor kimi çıxış etmir. Romanın iki əsas süjet xətti var. Birinci süjet xətti **“Ulu Şaman” adlı məxfi təşkilatın fəaliyyətini, ikinci süjet xətti – mifoloji keçmişə əhatə edir. İki əsas süjet xətlərini bir müəllif ideyası birləşdirir – xalqın tarixi yolu və inkişaf perspektivləri.**

Postmodernizm tarixi və inkişafı düz xətt boyu olan proses kimi qəbul etmir, onu dalğavari inkişaf prosesi kimi anlayır. Postmodernizm tərəfdarlarına görə, tarix və zaman qeyri-xətti xüsusiyyətə malikdir. Şəmil Sadiqin “OdƏrlər” romanında keçmiş inkar edilmir, onun təsviri müasirlik ilə qarışılıqlı şəkildə verilir, xalqın tarixində qeyri-ardıcılıq qabardılır. **Tarixin bu aspektdə təsviri müəllifə xalqın inkişaf perspektivləri haqqında düşüncələrini əks etdirməsinə imkan vermişdir.** “OdƏrlər” romanında bədii vaxt postmodernizmin ənənələri əsasında strukturlaşdırılmış, tarixlə müasirliyin vəhdəti paralel şəkildə özünü göstərmişdir. Qədim xalqların dini, psixoloji, mənəvi, mədəni və yaradıcı inkişaf xüsusiyyətlərinin qarşılaşdırılması zamanı meydana çıxan identik hallar Şərq-Qərb mədəni-tarixi münasibətlər kontekstinin ortaya gətirdiyi ədəbi zərurət kimi özünü göstərir.

Postmodern romanlarda zamanın “sıxlaşma”sı (“sıxılma”) ona gətirib çıxarır ki, bədii əsərdə fasiləli nizamlı zamandan dövrü prosesə keçid və ya da zamanın “dondurulması” ehtimal edilir. Məkan “sıxılma”sı real və sürreal qarşılıqlı nüfuz etmənin güclənməsində özünü göstərir. Zaman çərçivəsində zamansızlığı nəzərə çarpdırmaqla sərbəst hərəkət etmələr əsərin ahəngdarlığına xələl gətirmir. Şəmil Sadiqin “OdƏrlər” romanında fabula Odərlərin Şuşaya yürüşü və Dədə Əfəndinin altı söhbəti əsasında inkişaf edir. Hadisələr pərakəndəlik xarakteri daşısa da, bəzən bir-biri ilə əlaqəli olmasalar da romanın əsas ideyası ilə süjet xətlərinə birləşdirilir.

Postmodern əsərlərdə xronoloji ardıcılıqla nəql edilməyən hadisələr yanaşı dura bilir. Postmodern romanlarda parçalılıq, bölünmüşlük, fraqmentarlıq təqdir edilir. Postmodern romanlarda fərdiliyin yox edildiyi mətn konkret bir təhkiyə növündə olmur, müəllif istədiyi növə rahatlıqla keçir. Subyektlə obyekt, daxili dünya ilə xarici aləm, reallıq ilə qeyri-reallıq sərhədi olmayan postmodern mətnlərdə subyektin varlığı konkret olmur. “OdƏrlər” əsərində sadalanan əlamətlərdən başqa, postmodern romanlara aid digər əlamətləri də görmək olar. Postmodernlik Şəmil Sadiqə geniş bədii imkanlar vermişdi. İlk növbədə, Azərbaycan xalqının etnogenezi, kosmogenezi və antropogenezi ilə əlaqəli problemlərə dair müəllif yanaşmasının oxucuya çatdırılmasında özünü göstərir.

Postmodern ədəbiyyat intertekstual əlaqələri ilə seçilir. Şəmil Sadiqin “OdƏrlər” romanı da istisna deyil. Roman H.Cavidin və İ.Hüseynovun əsərləri ilə sıx intertekstual əlaqədədir. Şəmil Sadiq İsa Hüseynov tərəfindən formalaşdırılmış SafAğ konseptual sistemə tez-tez müraciət edir. “OdƏrlər” romanında Şəmil Sadiqin əvvəlki romanları ilə intertekstual əlaqələri müşahidə etmək olar.

Nəticə / Conclusion

Qədim tarixə malik Naxçıvan ədəbi mühiti bədii söz sənətinin tərəqqisinə dəyərli bədii töhfələr bəxş etməsi ilə həmişə diqqəti cəlb etməkdədir. Hüseyn İbrahimovun, Cəmşid Əmirovun, Nağı Nağıyevin, Həmid Arzulunun, Güllü Məmmədovanın, Fərəc Fərəcovun, Rasim Gənzəlinin, Novruz Nehrəmlinin, Şəmil Sadiqin, Nizami Muradoğlunun, Sona Vəliyevanın, Sadıq Qarayevin, Əbülfəz Ülvinin, Məhərrəm Zamanın, Nargisin, Cavad Cavadlının və digər müəlliflərin yaradıcılığı göstərir ki, Naxçıvan ədəbi mühitində formalaşmış roman janrı daim tərəqqi etməkdədir.

Ədəbiyyat / References

1. Əliyeva, S. “Ümidlərin izi ilə” getdikdə // <https://dialog.info/g%C9%99nc-yazar-layih%C9%99si-umidl%C9%99rin-izi-il%C9%99-getdikd%C9%99/>.
2. Əmirov, C. Brilliant məsələsi. – Bakı: Azər nəşr, 2008.
3. Əmirov, C. Qara Volqa. – Bakı: Qanun, 2013.
4. Fərəcov, S. Nağı Nağıyev // <https://kayzen.az/blog/az-proza/23190/na%C4%9F%C4%B1-na%C4%9F%C4%B1yev.html>.
5. Gənzəli, R. Qara sevdə. – Bakı: Gənclik, 2000.
6. Həbibbəyli, İ. Ön söz // Qarayev Sadıq. Sahilsiz təzadlar. Bakı, 2014.
7. Həbibbəyli, İ. Şəxsiyyətin və sənətin vəhdəti. “Ədəbiyyat qəzeti”, 2009, 12 iyun.
8. Həşim, Ə. Azərbaycan tarixi nəsrində Naxçıvan. – Naxçıvan: Əcəmi, 2017.
9. <https://drive.google.com/file/d/1G5GxCZJIDPXIjnTUuVttr3F-DERPUiva/view>;
10. Qasımov, H. Müasir Azərbaycan roman janrının poetika və tipologiyası. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. – Bakı, 1993.
11. Qasımov, R. Naxçıvanın bəy ailəsindən çıxan sovet yazıçısı...- Nağı Nağıyev yaradıcılığının unudulmaz anları // <https://strateq.az/edebiyat/428508/naxcivanin-b%c9%99y-ail%c9%99sind%c9%99n-cixan-sovet-yazicisi.html>
12. Məmmədova, G. Kalbalı xan. – Bakı: Nurlan, 2007.
13. Muradoğlu, N. Baba ocağı. – Bakı: Elm və təhsil, 2014.
14. Yadigar, A. Fərəc Fərəcov // F. Fərəcov. Elə bağlıyam. – Naxçıvan: Əcəmi, 2007.
15. Yurdoğlu-Məmmədov, E. Güllü Məmmədovanın “Qan içində işiq” romanı haqqında düşüncələr. “525-ci qəzet”, 5 aprel 2019.
16. Палиевский, П.В. Роль документа в организации художественного целого // Проблемы художественной формы социалистического реализма. В 2 т. Т. 1. – М., 1971;
17. Чичерин, А.В. Идеи и стиль (о природе поэтического слова). – М.: 1965.

Проблематика и жанровые особенности романа в нахчеванском литературном процессе периода независимости

Салида Шарифова

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: sharifovasalida@rambler.ru

Резюме: Нахчеванская литературная среда, давшая многочисленные масштабные произведения прозы, является неотъемлемой частью литературной среды Азербайджана. Изучение этих произведений литературы требует ответственного подхода. Одной из задач азербайджанского литературоведения является исследование художественных произведений нахчеванской литературной среды.

Жанр романа в Нахчеване стал создаваться еще в начале XX века. В этом была неоспорима роль писателей-публицистов Эйнали бека Султанова, Мохаммада Таги Сидги, Али гамкусара, Гурбанали Шарифзаде, а также корифеев азербайджанской прозы, как Джалила Мамедгулузаде, основоположника исторического романа Мамеда Саид Ордубади. Романы Наги Нагиева, Абульфазы Аббасгулиева, Джамшида Амирова, Гусейна Ибрагимова, Расима Ганзали и других авторов заняли свое место не только в нахчеванской романистике, но и в азербайджанской романистике в целом. Наряду с элементами идеологии социалистической эпохи, эти романы отражают историю развития рабочего класса и крестьянства, борьбу за коллективизацию, построение социализма, сельскую жизнь, становление колхозов в Азербайджане. Следует также отметить, что романы, игнорирующие социалистические идеи, обращены в историческое прошлое азербайджанского народа, отражают жизнь отдельных исторических персон. Сложившиеся традиции романистики продолжили в своем творчестве Гусейн Ибрагимов, Хамид Арзулу, Гюллю Мамедова и другие. Нахчеванская литературная среда демонстрирует, что жанр романа в данной литературной среде подвержен динамическому развитию и в настоящее время.

Ключевые слова: Нахчеванская литературная среда, жанр романа, жанровое смешение в романе, роман в стихах, религиозные воззрения, документальный жанр